

AZERBAIJAN CLASSICAL POET AND THINKERS' IDEAS ON ECOLOGY IN THEIR WORKS (XI-XIX. CENTURIES)

Mahmudov Yusif MEHEMMEDOĞLU*

Özet

Ekoloji anlayışı ilme dahil edilmezden evvel de insanlar, çevreye dair ilgilerini açık şekilde bildirmiş, tabiat kaygısını ortaya koydukları eserlerde, âdet ve geleneklerinde aksettirmeye çalışmışlardır. Bu cihetten, orta asırlarda yaşayıp-yaratmış, Azerbaycan'ın klasik şair eil yazıcılarının eserlerinde doğaya için kaygılanmaları ve insanların çevreye etkileri meseleleri dikkete layıktır. Çalışmada, Doğu'nun veTürk dünyasının büyük mütefekkirlerinden olan, XI-XIX yüzyıllarda yaşamış Ketran Tebrizi, Nizami Gencevi, Efzeleddin Hakani (Şirvani), İmadeddin Nesimi, Şah İsmayıl Hetai, Evhedi Marağalı, Molla Penah Vakif, Kasım Bey Zakir, Mirze Feteli Ahundzade, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Seyid Ezim Şirvani gibi şahsiyetlerinedebi eserlerinde ekoloji düşüncesinin nasıl içlendiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: çevrenin korunması, edebiyat sanatı, ekolojik problemler, nadir türler, klasik şair ve yazıcılar, antropogen faktör, bio-çeşitlilik.

Development of Ecology Ideas in Works of The Classical Poets and Thinkers of Azerbaijan (Between XI-XIX. Centuries)

Abstract

Even before inclusion in science of the concept "ecology" the population openly declared the relation on environment, sought to reflect care elements to the nature in the creative samples, customs and traditions. From this point of view, deserve attention of a problem of a caring attitude to the nature and influence of people on environment in works of the classical poets and writers of Azerbaijan living and creating in the Middle Ages. In the offered article, from the point of view of studying of ecological thoughts Nizami Gyandzhevi, Afzaladdin Hagani (Shirvani), Imadaddin Nasimi, Shah Ismail Hatai, Avkhadi Maragala, Molla Panah Vagif, Gasim Bey Zakir, Mirza Fatali Akhundzade, Abbaskulu Aga Bakikhanov, Seid Azim Shirvani, etc. thinkers of the East,

*A.A.Bakıhanov adına Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Tarih İnstitutunun dissertantı

including the Turkic world living in the XI-XIX centuries were investigated literary creativity.

Key words: *environment protection, literary creativity, environmental problems, rare species, classical poets and writers, anthropogenous factor, biodiversity.*

Giriş

Azerbaycanda çevrenin korunmasının tarihi çok eski devirlerden başlar. Etraf mühiti ve onun problemlerini öyrenen fundamental elm sahəsi kimi ekiologiya XIX esrin II yarısında yaranmasına bahmayarak, orta esrlerde ehali canlı ve cansız tebiet, onların karşılıklı elakeleri hakkında müeyyen melumatlara malik idi. Bu dövde ekolojiya olmasa da, bitki ve heyvanları öyrenerken onların yaşama şeraiti nezere alınırđı (Mustafayev, 1993). Gündelik heyatda apardıqları müşahideler buna imkan verirdi. Melumdur ki, bu dövlerde tebiet-insan münasebetleri en çoh ovçulukda öz eksini tapıb. Orta esrlerden başlayarak, ele öyredilmiş hepard, kızılkuş, kırğı ve bu kimi ovçu heyvanlar vasitesile ov etmek türk dilli halkların heyatında mühüm ehemiyet daşıyıb. O dövde ov mehsullarının heyli ucuz olması kütleli ovlanma ile neticelenib ki, bu da bir sıra növlerin neslinin kesilmesine getirib çıkarıb. Bele ki, XI-XII yüzilliklerde şir vekulanın, XVII yüzillikde hepardın, XX esrin 30-cu illerinde pelengin ölkemizin faunasından yoh edilmesi kanunsuz ovçuluğun geniş şekilde fealiyyeti ile birbaşa bağılı olmuşdur. Keyd etmek lazımdır ki, Azerbaycan Respublikasının Kırmızı Kitabının ilk neşrine (1989 cu il) dahil edilmiş növlerin sayı ile mükayisede, 2013-cü ilde çap olunmuş ikinci neşre adları dahil edilen növlerin sayı (10 balık, 6 amfibi, 14 reptili, 64 kuş ve 35 memeli) iki defe artıb (Mahmudov, Memmedov, 2014: 89-94).

Şübhesiz, etraf mühitle elakedar kanun ve kerarların mövcud olmadığı dövlerde ehalinin heyvanlara (hüsusen, yırtıcı növlere) nekativ tesiri daha süretle gedib. Lakin, demek olmaz ki, ehali tamamilə tebiəte biganekalıb. Bu problemin helline mühtelif senet saheleri (ressamlık, heykeltaraşlık, nekkaşlık, tikme ve tohuma, oyma, döyme, misgerlik, dulusçuluk, folklor, din, el adetleri ve s.) kömeklik gösterib. İndiye dek apardıığımız tedkikatlarda biz bu problemi araşdırmışık (Mahmudov, 2001: 86-88; Mahmudov, 2002: 104-105; Mahmudov, 2002: 43-45; Mustafayev, Dirili (Mahmudov), 2003: 73-81; Mahmudov, 2003: 29-32; Mahmudov, 2004:42-44; Mahmudov, 2004, 178-179; Mahmudov, 2008: 736-730; Mahmudov, 2014:157-186; Mahmudov, Memmedov, 2014: 89-

94). Bedii sözün gücünden meharetle istifade eden Azərbaycanın klasik şair ve yzıcıları eserlerinde probleme lakeyd kalmamış, öz münasebetlerini bildirmeye çalışmışlar. Şifahi halk yaradıcılığı kimi, yazılı edebiyat da esrlər boyu ehalinin etraf mühite münasebetində maarifçilik karakteri daşmış, həm de sayı azalan növlərin korunması istikamətində yasaklayıcı fikirlər ireli sürerek tebietin mühafizəsində faydalı iş görmüşlər.

Material ve Metodlar

Teakikatın materialını ekoloji ve bedii edebiyat mənbələri, mövzuya aid elmi ve elmi-kütləvi əsərlər təşkil edir. Məkaleni işləyərək mükayisə və araşdırma üsullarından istifadə olunub.

Müzakirələr

Klassiklərimizin yaradıcılığında etraf mühitemünasebet geniş yer tutur. Biz bunu *Ketran Tebrizinin (XI esr)* şeirlərində aydın görürük. Məlumdur ki, mövsüm dəyişikliyi ilə eləkədar hezan dövründə havaların soyuması bitkilərin inkişafına mənfə təsir göstərir:

Çölləri şahta, sazək sardı, yaman esdi küləklər,

Zeferan tek saralıb, soldu gülüstənda çiçəklər (Mirehmedov, Hanbabayeva, 2005: 71).

Şair canlı orkanizmlərin özünə oşar nesl tötətməsini bioloji misəllərlə izah edir. Məsələn, “Her kırmızı mercan olmaz, her yaşıl mina olmaz, yahud “Yahşı fidan ancak yahşı ağacdan emele gele bilər” kimi fikirləri bunu göstərir. Ümumiyyətlə, K. Tebrizinin “Divan”ınınesasını təşkil edən mədhnəmələrdə heyranədicə tebiet təsvirləri özünə yer tapmışdır. Keyd etmək lazımdır ki, Ketran Tebrizinin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Azərbaycan ərəzində Şirvanşahlar, Revvadilər və Şəddadilər sülaləsi hökm sürürdü. Kifayət kədər ihtiləflərin, çekişmələrin baş verdiyi bu dövr keskinliyi ilə seçilirdi. Belə bir ağır vəziyyətdə Ketran Tebrizi Azərbaycan hökmdarlarına və onlara məhsus dövlət hədimlərinə çohlu mədhnəmələr həsr etmişdir. O, kesidələrində ölkenin hökmdarlarını barışığa, birliyə və dostluğa çağırırdı. Mədhnəmələrində dövrün tarixi hadisələri və görkəmli şəhslərlə bərabər, ölke və şəhərlərin tebieti də tərənnum olunub (Tebrizi, 1967: 24). Şairin ədəbi irsində canlı və cansız tebiet bedii lövhələr şəklində əksini tapıb. Böyük sənətkarlardan çoh azı Ketran kimi tebiet mənzərələrini təsvir və tərənnum etməkdə ustadlıq və məhəret göstərə bilmişdir (Tebrizi, 1967: 26). Şübhesiz, özündən sonrakı bedii söz ustalarına tebietemünasebet bəhimindən K. Tebrizinin təsiri olmuşdur.

Şaire **Mehseti Gencevinin (XII esr)** rübailerinde etraf mühite tesir gösteren abiotik ve biotik faktörlerin adı çekilir:

Bir bah, o benövşelik nehoşdur, dilkeş!

Çöllerde tutub sanki kükürd, od, ateş... (Mehseti, 2004: 49)

Ovçuluğun kaydasız ovlanma neticesinde tebiye vurduğu ziyanın mikyası tarihen çok geniş olmuş ve bu sebepten diğer amillerle beraber, onun etraf mühite tesiri bir sıra növlerin kökünün kesilmesine getirib çıharmışdır. Bellidir ki, orta esrlerde ovlama zamanı ele öyredilmiş kırğı ve şahin kimi yırtıcılardan istifade edilmişdir. Bunu M.Gencevi aşağıdaki rübaisinde çok düzgün tesvir edib:

Men tikansız, teze, etirli gülem,

Kemlerini çeken şeyda bülbülem.

Şahların kolunda oturan kırğı

Düşmüdü toruna, eyleme sitem!(Mehseti, 2004:109)

Şaire tora düşen heyvanlara karşı ehtiyatlı ve rehimli olmağa, belelikle, ehalini etraf mühite münasebetde doğru yola seslemiştir. Mehseti heyatin nece ve neden yaranması meselesi barede düşünmüş, onun evveller suda inkişaf etdiyini, daha sonra iklimin keskin istileşmesi neticesinde suyun çekilmesi ile elakedar tedricen kuru mühitin – torpağın emele gelmesi hakkında maraklı fikir söylemiştir:

Kurdu suyun ahıyla felek çardağı,

Tonkal kaladı canda kemin yığnağı.

Yeller kimi gezirem daim dünyanı,

Hardandı görüm vücudumun torpağı (Mehseti, 2004: 51).

Azerbaycan klasik edebiyatında bu cür fikirler sonraki dövrlerde de davam etdirilmişdir (Mirehmedov, Hanbabyeva, 2005).

Hakani Şirvani (XII esr) etraf mühite tesir gösteren abiotik faktörlerin faydasını yüksek kıymetlendirir. Hüsüsile, güneş enerjisinin tebietde baş veren deyişikliklerdeki rolunu keyd edir:

Seninle bezenir dünya camalı,

Sayende deyişir alemin halı (Hakani, 2004: 24).

Etraf mühitin zeruri komponenti kimi su ve torpağın insanın teserrüfat fealiyyetinde rolu onun yaradıcılığında kabarıq verilmişdir:

Sen kara torpağa su versen eger

Bir ilde gül açar karşında bostan (Hakani, 2004: 514).

Hakani burada ekin üçün münbit torpakdan istifade etmeyi, onu vahtaşarı suvarmağı meslehet görür. Bildirir ki, yalnız bu halda emeyin behre verecekdir. Bununla o, suyun cansız ve canlı tebiet üçün ehemiyetini nezere çatdırır. Hakaninin insan ekologiyasına aid fikirleri de maraklı ve düşündürücüdür.

Dahilen efi ilan, tavus rengem zahiren,

Mühteser, bil, yolkesen dive menem yol gösteren (Hakani, 2004:276).

Bir çoh insanlarda nekativ karakterin formalaşması, zererli verişlerin yaranması şairde teesüf doğursa da, bunun yer üzünün her yerinde olduğu kenaetine gelir:

Tekce bizim ölkemizde vefa yohdur, zenn eleme

Yer üzünün heç yerinde ondan bir iz yohdur esla.

İnsanların mecazında insanlığı az ahtar ki,

Çalağanın yuvasından kanadlanmaz heç vaht huma (Hakani, 2004:320).

Tekcekloballaşan çağdaş dünyamızda deyil, H.Şirvaninin yaşadığı dövrde de insana münasebetkan edici olmamışdır. Başka sözle, insan ekologiyası problem kimi hemişe yardımcı adamları, mütefekkirleri düşündürmüş, ondan çihş yollarını ahtarımış, bütün yaradıcılıkları boyu ibretimiz fikirler, nesihetler söylemekle cemiyeti, genc nesli terbiye etmek istemişler. Hakani hemçinin “insanlık” probleminin yalnız bizim ölkede yoh, bütün dünyada mövcud olduğunu teessüflekeyd edir. Hazırda bu problem klobal mesele kimi aktualdır.

Hakani “Kuşların söhbeti” adlandırdığı “Medhiyye”lerinin birinde mühtelif kuşların dili ile bezi bitkilerin hüsusiyyetlerini açmağa cehd edib (Hakani, 2004:160-162):

İlk defe ağ çiçeyi medheledi göyerçin,

Dedi: - Acı yarpakda şeker yığır bizimçün.

Melumdur ki, ışık enerjisinin tesiri altında bitkilerin yaşıl hüceyrelere keyri-üzvi maddelerden üzvi madde olan nişastanın sintezi heyata keçirilir. Sonra nişasta şekere-klükozaya çevrilerek bitkinin diger orkanlarında toplanır. Fotosintez adlanan bu proses neticesinde etraf mühite çohlu oksijen ve su buharı dahil olur. Belelikle, etraf mühitte karbon kazı ile oksijenin nisbeti balanslaşır. Atmosfer havasının vahtaşırı çirklenmesine bahmayarak, terkindeki karbon kazının mikdarı demek olar ki, sabit kalır. Ona göre de yaşıl bitkilerin bol olduğu erazinin havası temiz ve serin olur. Hakani “acı yarpakda şeker yığır”, dedikde bitkilerin yarpaklarında hazırkı elmi anlamda fotosintez prosesininin getdiyini nezerde tuturdu. Elbette, bitkilerin ehemiyyeti yalnız bununla bitmir:

Bu otlardan, güllerden hansına üz tutsak biz

Bu şahların içinde hansıdır daha عزیز...

Biz de sene bir zaman verdik eger derdi-ser

Güller etir yayanda derdi, kemi sildiler (Hakani, 2004:162).

Şair burada bitkilerin şefaverici hüsusiyyetlerine dikketi yöneltmişdir. Melumdur ki, tıbb elminin kifayet keder inkişaf etmediyi orta esrlerde hali hesteliklerin müalicesinde türkeçare üsullarından behrenlenmişdir. Ona göre de, tebietdeki derman bitkilerini yahşı tanıyır, onlardan derman hazırlanması ve müalice üsullarını bilirdiler. Bele bitkilerden kızılgül daha faydalı hesab edilirdi. Bize göre, hoş iyi, gözle görkemi, müalice ehemiyyeti, uzun müddet çiçek açması ve diger sebebler kızılıgüle ehalide daha çoh marak yaratmış, onu mükeddesleşdirme seviyyesine çatdırmışlar. Hakaninin aşağıdaki misraları bele neticeye gelmeye esas verir:

İsteyirem güllerden kızılıgülün hetrini

Peyğemberin terinden alıbdı öz etrini (Hakani, 2004:162).

Kızılıgül ve başka bitkilerin mükeddeslik-tohunulmazlık simvolukimi tekdin edilmesinin (meselen, “kızılıgülün kohusunu peyğemberin terinden aldığı” deyimi) etraf mühitin korunmasında ehemiyyeti olub. Analoji hallar heyvanların mühafizesine de müsbet tesir gösterib (Mahmudov, 2002: 104-105). Şübhesiz, hadislerde ve dini revayetlerde pişiyin, göyerçinin, hürümçeyin ve bezi başka heyvanların (o cümleden bitkilerin) Mehemmed Peyğemberin ve imamların onlara hoş münasebeti ile korunması arasında bağlılık vardır.

H.Şirvaninin yaradıcılığında mühtelif bitki ve heyvan adlarına çox rast gəlinir; kuşlardan bülübül, kumru, sar, selsel, teyhu, tuti, bubbu, enka, göyerçin, karğa, keklik, kırğı ve b., bitkilərdən süsen, lale, serv, nergiz, ağ çiçək, yasemen, kızılgül və s. təsviri şairin yaşadığı orta əsrlərdə mövcud olmuş birçox müasir bitki və heyvan növlərinin adlarının doğru olduğunu göstərir (Hakani, 2004). Göründüyü kimi, o dövrdə müasir məzmunə uyğun gəlməyən növmühteliflikləri də az deyildir.

Biosenozu təşkil edən canlı orqanizmlər daim bir-birilə mühtelif münasibətdə olurlar. Təbiətdəki geniş əlaqələrin tipik nümunəsi kimi rekabet, yırtıcılıq, parazitizm və s. Hakaninin şeirləri üçün secciyəvidir:

Pence atıb ceyranın boynunu sındırdı şir,

Göyerçində şahinin caynağında har olub (Hakani, 2004: 444)

Burada yırtıcı heyvanlardan şir və şahinin kidalanma hüsusiyyəti açıq bildirilir.

Nizami Gencevinin (XII-XIII əsr) fikrincə, yerlərdə bolluq və firavanlıq, təbii sərvətlərin zənginliyi bir sıra amillə yanaşı, təbiətə insan kayğısından da asılıdır. Akademik B.Budakova görə, eger təbiəti sevdirmək Nizami Gencevidən başlanırsa, ətraf mühiti qorumaq fikri də bu dahi şairin adı ilə bağlıdır (Budakov, 1992).

Canlı təbiətin qorunması Nizaminin “Yeddi gözəl” (Nizami, 2004) və “Leyli və Mecnun” (Nizami, 2004) poemalarında daha aydın görünür. “Behramın ova çıxması və gurları dağlaması” behsində (“Yeddi gözəl”) şair təbiətin qorunmasına yönəlmiş ovçuluq kaydalarını təkdır edir:

Yıhsaydı yüz guru eger yan-yana, Kıymazdı dördayışıkurtarmayana. Vəya, Onun bir belece adəti vardı: Gəncgurun kanını haram sayardı.

Behram şah tutduğu körpə və gənc heyvanları öldürmür, onları damğalayıb burahır. Damğa vurulmuş vəhşi heyvanları kimse ovlamağa cüret etməzdi. Nəticədə ov heyvanlarının ovlanması bərdə hüsusi kaydaların tətbiki körpə və gənc heyvanların salamat kalmasına şərait yaradırdı.

Şahın damğasıdır yaşadan bizi

Düz sürək koy ömür köhlenimizi.

N.Gencevi ətraf mühitin qorunmasında dövlət başçılarının münasibətə hüsusi əhəmiyyət verir:

O gurlar ovlayan Behram çağında
Gurlara kurtuluş vardı dağında.
Kolu güçlülerden ölkemizde, bah,
Karışkalar bele olmuş sinedağ (Nizami, 2004: 63-64).

“Leyli ve Mecnun” poemasının “Mecnunun ahuları azad etmesi” behsinde (Nizami, 2004: 124) Nizami tebiye münasebetde edaletli olmağa, onun gözelliklerini duymağa çağırır. Mecnunun dilinden ceyranları ovlayıp başını kesmeye hazırlaşan ovçunu kınayır:

Ahular başından götür teleni,
Onları azadet, sevindirmeni.
Yazık heyvanlara ne kesdin vardır?
Onlar heyat için yaranmışlardır.

yahud

Ey zalım ititek yazığı tutan
Aç kurduğın toru, zülümünden utan (Nizami, 2004: 126).

N.Gencevi bu şeir parçasında ehalide tebiye lakeyd münasebeti pislemekle, onların kelbinde tebiye kaygı ve ekoloji medeniyet hissi aşılamağa çalışmış, canlı orkanizmlere tesir gösteren biotik amillerin rolunu keyd etmişdir.

Antropogen faktor kimi, insanın etraf mühite tesiri minillikler boyu mövcud olub. İnsanın tebiye nekativ münasebetini şair bu cür kiy-metlendirir:

Bu vehşi, yırtıcı, divhislet insan,
Semimi dost deyil, uzak olondan!
Her maral ovçunun zülmünden kaçır,
Yırtıcı, vehşidir hele insanlar.
Çölde şuh bir ceyran düşmeyir ele,
İnsandan sığınır dağa, köhüle (Nizami, 2004).

Bitki ve heyvanlara nekativ münasebetine göre N.Gencevi burada insanı “vehşi”, “yırtıcı”, “divhislet” adlandırır, dostlukda semimi olmadı-

ğı için ondan uzak durmağı tövsiye edir. “Her maral ovçunun zülmünden kaçır, Yırtıcı, vehşidir hele insanlar” deyende o, bunu nezerde tutub.

Eserdekeyd olunur ki, çöl heyvanları antropogen amillerin tesirinden öz yaşayış yerlerinin terk ederek yeni eraziler ahtarırılar. Bezileri ise heyat terzini deyişir. Neticede, ekser heyvanlar yeni şeraite uyğunlaşa bilmeyib telef olurlar. Nizami bir orjinal misal getirir: Düzenlik erazilerde, çöllüklerde yaşamağa uyğunlaşmış ceyran insandan kaçarak dağa, köhüle sığınır (*yene orada*).

Nizami biotik amillerle beraber, canlı orkanizmlere tesir gösteren abiotik faktorların da adlarını çekir. O, zererli kimyevi maddelerin canlılar için tehlike menbeyi olduğunu keyd edir ve bezi kimyevi maddelerin hüsusiyyetlerini açıklayır:

Kükürd cehennemidir bu zülmet çöl ezelden,

Hoşbeht o kimsedir ki, tez ayrıla bu çölden,

Ağzının suyu ahır, nefsin cehd ele sönsün,

At kükürd ocağına, od tutsun, küle dönsün (Nizami, 2004: 193).

Burada kükürdün zererli madde olduğu gösterilir. Nizami heç ne bitirmeyen, fauna ve flora cehetden heyli kasıb olan erazileri “zülmet çöl”ne, “kükürd cehememi”ne benzedir. Pis elamet kimi nefsi söndürmeyin yolunu kükürd ocağına atıb küle döndermekde görür, etraf mühitin çirklenmesinde kükürdün bir zererli madde kimi rolundan danışır.

Atmosferin, torpağın ve suyun kimyevi çirklenmesi müasir dövrün ekoloji problemlerinden biridir. Bu problemin orta esrlerde de aktual olduğu barede N.Gencevi bize melumat verir:

Deyerdin bu yerler iki hisseydi:

Torpağı gümüşdü, suyu cövherdi.

Ne gümüş üstünde dincelmek olar,

Ne cive su kimi içmeye yarar.

O yer tutulmuşdu bele bir derde,

Çökmüşdü torpağa kara bir perde,

Hardaki, içmeli bir çeşmevardı,

İçinde su ile cive kaynardı (Nizami, 2004: 175)

Şair burada etraf mühit çirkendiricilerini özüne mehsus ustalıklı verebilmiş, torpağın ve suyun çirklenmesini kabarık tesvir etmiştir. Bele ki, o, ilkbahışda “torpağı gümüş”, “suyu cövher”görünen birer azinin “derde tutulduğunu”, “torpağa kara perdenin çökdüyünü”, harda içmeli çeşme varsa, “içinde su ile civenin kaynadığını” gösterir. Gümüş ve cive ağır metal kimi konserogen tebietlidirler. Bu maddelerle çirklenmiş torpakda mehsul yetiştirmek, onlardan işmeli su kimi istifade etmek pis neticeler vere biler. Nizami bunu elmi cehetden düzgün esaslandırmışdır:

Çeşmeler bulanıb kaynaşan zaman,

Heç kimse eyili biçmezdi ondan.

Bilmeyi biçseydi bir adam eger,

Onu öldürerdi suda kız eher (Nizami, 2004: 175).

N. Gencevi çirklenmiş torpak ve suyun orkanizme menfi tesiri ile yanaşı, ışık, rütubet, temperatur, külekves. kimi iklimamillerinin decanlı-laratesirinikeydetmekle, ekoloji fikirlerini söylemiştir. “Yeddi güzel” poemasındaki “Heyir ve Şer” behsinde tesvir olunan isti, semumyelininetrümühiti“yandırıp-yahdığ”, “susuzlukdan çat-çat olmuş” torpakda heç ne bitmediyi, hedden artık yüksek temperaturun canlılara öldürücü tesiri barede Nizami Gencevinin kenaeti elmi bahımdan düzgündür (Nizami, 2004: 225-243).

Canlılar alemininin yaşaması ve normal inkişafı için atmosfer havasının normal terkibde olması esas şertdir. Bu, yaşıl bitkilerin istehsal etdiyi oksijenin hesabına mümkündür. Fotosintez prosesineticesindeyaşıl bitkilerin hasiletlediği oksijen bütüncanlıların yaşayışını teminedir. Müa-sirekologiyanın başlıca kayğlarından birine çevrilmiş bu mesele, Nizami Gencevinin düşüncelerinde eksinitapıb:

Bir yerde göyerti bitmese eger,

Orda canlı mehluk nece ömür eder? (Nizami, 2004)

Yerüzerinde heyatın mümkünlüyünü temin eden fotosintez prosesi XIX esrderus alimi K.A.Timiryazevterefinden öyrenilmesine bahmayarak, ondan yeddi esr önce fotosintezin ehemiyyeti Nizaminin yaradıcılığında inkişaf etdirilmiştir. Heyatın yaranması hakkında ister elmek eder kite-sevvürler (XVI-XIX), isterse de elminezeriyyeler (1924) ve tecrübelerden (1953) heyli kabak Nizami Gencevi “İsgenderin yeddi alimlehelvete çekilmesi” şeirinde (“İsgendername” poeması) bu mesele barede fikir söylemiştir (Dirili, 2007). Nizamiye göre, heyat ilk defe olarak suda

meydana gelmiş, kuru mühite keçid sonradan baş vermişdir (Gencevi, 2004: 98-108).

Heyatın emele gelmesi barede ilk elmi ferziye 1924-cü ilde rus akademiki Aleksandr Oparin tərəfindən ireli sürülmüşdür. Oparin nezeriyyəsi heyatın keyri-üzvi materiyanadan emele geldiğini iddia edir: Evvelce canlı maddenin kimyevi tərkibini təşkil edən ilk maddələr yaranmışdır. Daha sonra heyatın emele gelmesi aşağıdakı mərhələlər üzrə getmişdir: Birincisi, keyri-üzvi molekullardan üzvi maddələrin abiogen sintezi. İkincisi, üzvi maddələrin katılması – koaservat damllarının meydana çıxması. Üçüncüsü, molekulların öz-özünü tərtməsi prosesinin yaranması. 1953-cü ilde Amerika kimyaçısı Stenli Müller yuxarıdakı ferziyyəni laboratoriyada tərtbedən keçirərək, keyri-üzvü maddələrdən üzvü maddələr sintez etmişdir (Ahundov, 1996). Nizaminin geldiği kənaət müasir elmi nezeriyyələrlə üst-üstə düşür. O, canlı orkanizmlərə təsir edən faktorları dəqiq izah edəbilmişdir.

Encirin budağı bom-boş kalardı yayda,

Enciryeyən olsaydı, bütün kuşlar dünyada (Nizami, 2004: 64).

Şair təbiətə öz-özünü tənzimləyən kompleks kimi yanaşırdı. Onun, fikrinə, bütün kuşlar encirlekidalansaydı, onda bu bitkinin kökü kəsildilər. Lakin kuşların yalnız bezi növləri encirin meyvəsi ilə yemlənir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təbiətin korunması Nizami dövrünün səciyyəvi qaydalarından olmuşdur. Şairin əsərlərində buna aid misallar çoxdur:

Almasından pası sil, odböcəyə deymez adam,

Nece gör beslər o zülmetdə kiçik ülkerini (Nizami, 1988)

Ateşböcəyi (odböcəyi) kimi faydalı həşəratların korunması müasir ekologiya elminin problemlərindən biridir. Ateşböcəyi, həşəratlar (cücülər) sinfinin böcekkimilər (sertkanadlılar) dəstəsindən olub, gecələr işıq saçan fenerciyi hatırladır. Ona bezi yerlərdə işıldakuş da deyirlər. Erkekleri kanadlı, dişli ferdleri kanadsızdır. Erkek cücünün "fener"i kisa - müddətə yanır, kanadsız dişli böcəyinki isə yay fəslində bütün gecəni yanır və öz ətrafını işıqlandırır. Ateşböcek bir çox bitkilərin aktiv zərərvericisi olan ilbizlərin çanağına girərək onu telef edir (Dirili, 2007). Faydalılığına görə şair, "odböcəyə deymez adam" deməklə, ona tohunmamağı, öldürməməyi məsləhət görür.

N.Gencevi düzgün olaraq bitkinin məsuldarlığını torpağın münbitliyi ilə əlaqələndirmiş, mühit amillərindən biri kimi onun təsirini yüksək qiymətləndirmişdir.

Bu torpağın canını gösterdi bir gül ile

Eklin nebzini tutdu üreyin öz eli ile (Nizami, 2004: 26).

Marağalı Evhedinin (XIV) yaratıcılığında canlı alem, onun yaranması ve inkişafı geniş yer tutur. Şairin "Yaradılışın başlangıcı" (Evhedî, 2004)şeyri bu cehetden seciyyevidir. O, heyatın menşeyinin su, toprak, hava ve od kimi dörd ünsürden başlangıc götürdüğünü kabul etmiş, onların karşılıklı tesiri neticesinde keyri-üzvi maddelerin, bitkilerin ve heyvanların emele geldiğini göstermiştir:

El-ele vererek dörd ünsür özü,

Meşhur üç mövludu yaratdı özü (Evhedî, 2004: 53).

Marağalı Evhedinin "Bitkilerin ve ağaçların yaratılması" ve "Heyvanların yaranması" şeyirlerinde bitki ve heyvanların emele gelmesi, inkişafı, heyat terzi, bioekoloji hüsusiyyetleri eksini tapıb. İnsanın kamilleşmesi ve menevi cehetden zenginleşmesinin tebieti derk etmesinde ehemmiyyetini keyd eden şair, burada biliyin roluna hüsusi deyer verir. Bu, hem de insanın ekolojisi bakımından faydalıdır.

Yohdur bilik kimi bir abi-heyat,

Ancak bilik verer insana nicat (Evhedî, 2004: 46).

Davamlı ve sağlam nesil töretmek her bir canlı orkanizmin telebatıdır. Bu, növün sahlamasında başlıca meselelerden biridir. Evhedî nesil artırmaya dair yazdığı şeyirlerinin birinde doğru olarak "tohum seperken" dikketli olmağı tövsiye edir. Burada irsiyyeti öne çeken şairin fikrinde, sağlam valideynden sağlam da övlad dünyaya gelir.

Sen nesil töretmek fikrinde olsan,

İsmetsiz kadınla evlenme, dayan.

Övladın yaramaz, ya oğru olar,

Tohum pis ekilse, pis de verer bar.

Keyd etdiyimiz kimi, torpağın mehsuldarlığında onun münbit olması esas şertdir. Tekce cücerme kabiliyyeti olmayan zay tohum deyil, şoran toprak da mehsul vermir. Aşağıdaki misralarla şair bu meseleye düzgün münasebet bildirib:

Şoran yer, pis tohum ahı ne verer,

Bes tüstün ne sayak ağılık getirer?! (Evhedî, 2004: 110)

M.Evhedinin yaratıcılığında canlı orkanizmin bioloji hasseleri, mühite uyğunlaşma, üzvi alemin inkişafı, etraf nühitin korunmasının ehemmiyeti ve s. meseleler de yer almıştır.

Dünyagörüşü cehtden hürufi-panteist olan *İmadeddin Nesimi (XIII esr)* Allahla tebieti eynileşdirmiş, Allahın insanda ve tebiet cisimlerinde tecellesi ideyasını tebliğ etmiştir. Nesimiye göre, ruh cansız tebietden canlı tebiete (bitkiye, heyvana, insana) doğru inkişaf edir (Araslı, 1972: 27). O, gerçekden insanı tekamülün son merhelesi hesab edir, bütün şerlerinde insanı tebieti ve heyat gözelliğini duymağa, ondan zövk almağa çağırırdı. Demeli, Nesiminin poeziyasında etraf mühitin korunması tebliğ olunmuş, tebiete mehebbet vekayğı hissleri aşılansdır.

Keyd etdiyimiz kimi, İ.Nesimi tebiete hürufilik telimi esasında yanaşır ve canlı tebietin özünden yarandığı fikrini ireli sürür. XIX esrde Nesiminin bu ideyası elmi esaslarla sübut olundu. İnsana ali varlık kimi bahan şair, panteizm cereyanının kabul etdiyi kimi ruhun cemadet, nebatet ve heyvanatdan keçerek insana doğru inkişaf etdiyi fiktinde idi (Araslı, 1972: 28).

Çün hakdan eyler sefer meden nebat olur şecer

Rovşen görür ehli-nezer kol tömeyi-heyvan gelir.

Çüntömeyi- heyvanolur, odaki,insücanolur

İnsanavasilolmağabidestüpaperrangelir (Nesimi, 2004: 200).

Nesimiye göre, insan öldükde ruhu çıhır, cesedi torpağa karışır, bitki şeklinde heyata kayıdır. Torpakdan meden, medenden nebatet, nebatetden heyvanat yaranır. Biosferde baş veren maddeler dövrünü İ.Nesimi yaratıcılığında düzgün esaslandırılıb. Şair tebietşünaslığın hele yahşı inkişaf etmediyi dövrdə ortaya maraklı suallar koyur: “Odu su, torpağı yel aldı nedendir adem?” Panteist şairin eserlerinde tebiet gözelliği terennüm edilse de, onun esas obyektı insandır. Nesimi bele hesab edirdi ki, tebiet, yer, göy öz hizmetlerini ve deyerini insandan alır (Araslı, 1972: 28).

Şairin tebiet görüşlerinde abiotik faktor kimi kosmos amillerinemünasebeti de dikketelayıktır:

Güneşin kürsi, neden yer üzüne şöle verir,

Yene bir meşelde nur nedir, nar nedir ? (Nesimi, 2004: 15).

O, bununla Güneş enerjisinin canlıların heyatında faydasını gösterir. Dördlüklerinin birinde heyatın dörd ünsürden yarandığını bildirir: “Dörd sütun üstündekurulmuş bu can,Varlık ölkesinde odur hökmran.” Göründüyü kimi, Nesiminin poeziyasında etraf mühite münasebet hüsusi yer tutur; insanın ekolojiyası, canlıların tekamülü, heyatın emele gelmesi ve tebiî servetler hakkında mülahizeler. Şair kezel vekesidelerinde tebietde baş veren fesil deyişikliklerini, o cümleden yazın gelişi ileelakedar etraf mühitde, hüsusiye bitkilerin heyatında canlanmanın müşahide edildiyini oldukça tebiî vermişdir:

Benövşe oldu, gel ey dilber, tamaşa kıl bu gülzare

Burahdı könçeler perde, beşaret bülbülü-zare.

Şekayik perdeden çıhdı, boylandı bağ ile bostan,

İrişdi gülşenin hüsnü, boyandı rengi ezhare.

Çemenler mühtelif oldu, hezar elvan çiçeklerden

Açıldı lalevü nesrin, şükufe geldi eşare.

Açıldı nergisu lale, tutubdur yasemen çadır

Söyütler, ergevan titrer, kamışlar mindi enhare (Nesimi, 2004: 44).

Göründüyü kimi, İ.Nesimi burada dikketi tebietin gözelliklerine ve onun korunmasına yöneldib.

Şah İsmayıl Hetai (XV-XVI esr) görkemli devlet hadimi olmakla beraber, hem de istedadlı sair idi. Onun yaradıcılığında Azərbaycan tebietine mehebbet, ehalinin etraf mühite münasebeti, insanın ekolojiyası esas yerlerden birini tutur. Şairin meşhur “Dehname” eseri “Bahariyye” şeiri ile başlanır:

Kış getdi, yene bahar geldi,

Gül bitdivü laleazar geldi.

Kuşlar kamusu fefane düşdü,

Eşk odu yene bu cane düşdü... (Hetai, 2004: 245)

Şeir bütövlükde yazın elametlerini bildiren mövsüm deyişikliklerini eks etdirir; havaların istileşmesi, tebietin oyanması, bitkilerin ve heyvanların heyatında çohalma dövrünün başlanması, köçeri kuşların uçub gelmesi, çayların daşması ve s.

“Döndü vetenine cümlekuşlar,

Geldi yuvasına kırlakuşlar.”

“Kuşlar yuvadan uçurdu bala,

Ahu yine süd verir kezala.”

“Çaylar bulandı, yıhdi arhın,

Bağlar ağacı göyertdi şahın.”

“Daylar tüledi, burahdı yalın,

Kışner çalağan kulun misalı.”

“Yüz dürlü eba geyib çemenler,

Ağ donunu geydi yasemenler.” (Hetai, 2004: 246-248)

Şeilde bioloji mühtelifliye aid çohlu nümuneler var: heyvanlardan - day (at), enka (simurğ kuşu), muş(siçan), kezenfer (şir), ejder (ejdaha, ilan), nemir (peleng), herguş (dovşan), kırkovul, bülbül (endelib), durna, laçın, turac, kumru, ku, çalağan, sığırçın, göyerçin, baykuş, keklik, ötgün, bağrı kara, uğab, kur-kura, murçin, çüre, nerge, kırlakuş (karankuş), fahte (çöl göyerçini), çetük (pişik), beir (deve), ahu (ceyran), koyun, keyik, peyik, şahbaz, dağ buğası, cücülerden zenbur (bal arısı), mur (karişka); bitkilerden - nergiz, bid (söyüd ağacı), enar (nar), serv, neylufer (nilufer, su zambağı), gilas, alma, lale, süsen, benövşe, hinzale, verdi-kaymak (kaymakçiçeyi), kuzukulağı, tekesakkalı, rez (tenek, meyne) ve s. Bunların bir çohuna müasir flora ve faunamızda rast gelinse de, bezi növlerin sayı mühtelif sebebler neticesinde azalıb, yahud kökü tamamilen kesilib. Onların arasında fantastik karakter daşıyan canlılar da vardır. Meselen, simurk, ejdaha ve s.(Hetai, 2005: 245-248).

Ş.İ.Hetai koşmalarının birinde daha dörd kuşun adını çeker:

Dörd şey vardır ovu almış destine

Bir şahın, bir toğan, bir espir, bir baz (Hetai, 2005: 342).

Şair adları çekilen kuşların yırtıcı olduklarını, ov etmekle kidalandıklarını göstermek isteyib. Bu koşmada bildirir ki, insan için daha vacib olan emeller elm, kelam, nefis, saz...heyir, şer, ibadet, niyazdır. O, insanın çekinmeli olduğu şeyleri dekeyd edir. Hetainin fikrinde, bele adamlar cennet üzünü görmez; “bir münkir, münafık, bir Yezid, kanmaz”. Her bir insanın etraf mühite münasebetinde onun meneviyyatı esas amillerden biridir. Ona göre de şair bu meselelere yaradıcılığında geniş yer verir. Türk ruhunun daşıyıcısı kimi sazi uca

tuttur, meneviyyatı sağlam insanı sufi hesab edir. Ehaliden tebietdeki her bir canlıya, o cümleden çöl kuşlarına karşı dikkətli olmağı tövsiye edir:

Yol daşını yol kuşuna

Atma, kardaş, kerem eyle (Hetai, 2005: 346).

Ş.İ.Hetai aşağıdaki misraları ile ovçuluğun canlı tebiyete tesir gösterdiyini, bununla bezi növlerin (meselen, “keyik”in-ceyranın) kütleli ovlanma neticesinde sayının azaldığı ve ya kökünün kesildiğini fikrini bildirmek isteyir:

Sene derem, sene, sürmeli keyik,

Kaçma menden, kaçma, avçı deyilem (Hetai, 2005: 353).

Şah Hetinin bu narahatçılığı sebepsiz deyildir. Yahın yüzilliklerekeder Azerbaycanın erazisinde ceyranın sayı on minlerle ölçüldüyü halda, hazırda onlar cemi bir neçe yüz başla yalnız koruk şeraitinde artırılıb mühafize edilir. Görünür, bu problem o dövürde de aktual olub.

Hetainin şeirlerinde yerli faunaya aid olmayan bezi heyvanların adları hallanır:

Fil yükün yükletme, karınca çekmez,

Dürlü reyhan çohdur, gül kimi kohmaz (Hetai, 2005: 351).

“Fil” sözü burada mecazi menada işlenmişdir. Yeni, filin yükünü karınca çeke bilmez. Onun müasiri aşık-şair Dirili Kurbanı (XV-XVI esr) de şeirlerinin birinde fil ve kergadan sözlerini işletmişdir (Kurbanı, 2006: 72). Burdan bele neticeye gelmek olar ki, hemin dövürdehalinin bu heyvanlar hakkında melumatı var imiş. Fikrimizce, bu, hem de onu gösterir ki, fil ve kergadan kimi heyvanlar yahın yüzilliklerekeder Azerbaycan faunasında mövcud olmuşdur.

Şeirdede adı çekilen karınca ise bioloji növ olan karışkadır. Bu, Kurbanıde de var:

Karınca yuvasını kayırdı.

Gözel keklik balasını doyurdu (Kurbanı, 2006: 104).

Burada, karıncanın (elece de kekliyin) nesil kayğıısına kalması nezerde tutulursa, Hetainin şeirinde fil ilekarışkanın beden ölçülerine nisbetde yük götürme kabiliyyetlerinin mükayisesi verilir.

Reyhan etirli, kidalı terevez bitkisidir. Hetai şeirlərinin birində reyhanın bir neçə növünün (“dürlü”-cürbecür, çohlu) olduğunu bildirir, ancak hamısının etirli, “gül kimi kohuyan” olmadığını da keyd edir (Hetai, 2005)

Hetayim der bayağı,
Atılandır bayağı.
Kuşlarda nekuşu var,
Tepesinde ayağı? (Hetai, 2005: 356).

Hetaının bu bayatısı mezmunca tapmaca karakterlidir. O, burada bir heyvanın harici kuruluşu hakkında kısa təsevür yaratmaq adını soruşur. Bayatı janrında deyilən tapmacalar el arasında da çoh yayılıb. Aşağıdakı bayatı mezmunca Hetaınıniki ilə eynidir. Her ikisində cavab çeyirtkədir:

Aşık elden yuharı,
Şana telden yuharı.
Aşık bir şey görübdü,
Dizi belden yuharı (Abdulla, Babazade, Memmedli, 2004: 238).

Her iki bayatı-tapmacada çeyitkənin morfofizioloji kuruluşu, davranışı, hərəkəti çohkisa və yığcam təsvir edilmişdir ki, bunun da öyredici əhəmiyyəti vardır. Tapmacaların bu şəkildə təqdim edilməsi onu daha rahat yadda sahlamağa imkan verir. Keyd edək ki, Ş.İ.Hetaının təbiətə bağlı bütün şeirləri ahıçıdır. Ona görə də asan kavranılır və yadda yaxşı kalır.

Mehemmed Füzuli (XV-XVI esr) "Metleel-etikad" kitabında "Alemin hissələrinin dərk olunmasına dair kainat cisimləri, təbiətin dörd ünsürü və mürekkeb varlıqlar barədə məkraklı fikirlər söyləyib (Füzuli, 2005: 21-136). O, mürekkeb varlığı 3 cismə bölür: 1. Minerallar 2. Bitkilər 3. Heyvanlar. M.Füzuli heyvanlarla insanlar arasındakı mövcud biotik əlakələri görür, lakin insanı təkamülde daha yüksək kuruluşlu canlı hesab edir. Varlıqların bir-birilərinə keçməsi haqqında fərziyyələri irəli sürür, canlı orqanizmlər, lazım olan yaşayış vasitələri barədə düzgün nəticə çıxarır. Şair "Heft cam" əsərində bitkilərin cüçərmə və inkişafına təsir edən ekoloji amilləri göstərir:

Gah tərpişim yeldən olub, gülmüşəm hər vekt,
Bezen də ki, atəşlər ilə eylədim ülfət.

Bezen ulu toprakdan alıb, neşv-nümanı,

Bezen de sudan toplayarak zövk sefanı (Füzuli, 2005: 137-154).

“Neşv-nüma” dedikde böyüme ve inkişafı nezerde tutan şair, bundan ötrü “ateş”- od, yeni istilik, temperatur, ”yel”-hava, “su” ve “torpağ”ın vacib olduğunu bidirir. Füzuliye göre, orkanizm mühitden o şeyleri teleb edir ki, hemin şeylerden özü kurulmuşdur. Onun yaratıcılığında insan ekolojiasına aid çohlu fikirlere rast gelirik. Bu problem orta esr klassikleri üçün daim priotet olub. Bu, cehetden M.Füzulinin yaratıcılığı seciyyevidir. Bele ki, tekce “Şikayetname” eseri bütövlükde insan ekolojiasına gözel nümüne ola biler:

“Salam verdim – rüşvet degildir deyin almadılar.

Hökm gösterdim – faidesizdir deye mültefit olmadılar.

Sebebini soruşdukda:

Mütessil bizim adetimiz budur, dediler” (Füzuli, 2005: 298).

Onun “Leyli ve Mecnun” poemasında insan ekolojiasına aid nümunelerle beraber, vehşi tebietemünasebethüsusi yer tutur. Tesadüfi deyildir ki, akademk H.Araslı Mecnunun etrafında yaşayan yırtıcılarla cebranların bir-birile mehriban münasebetini tesvir eden setirleri poemanın “romantik yerleri” adlandıb (Füzuli, 1977: 188). Mecnun ovçuların tora saldığı cebran ve göyerçini azad etmek üçün eynindeki paltarını vekolundaki bilerziyi çıkarıb onlara verir. Belelikle, vehşi heyvanların reğbetini kazanır. Heyvanlar bu yahşılığı kiymetlendirir, Mecnunu sehrada tek koymurlar. Ağır veziyyetinde ona dayak olurlar. Dövrün haksızlığı ile barışmayarak, insanlardan kaçan Mecnun tenelere bahmayarak, heyvanlarla hoş münasebetden çekinmir. “Ey gözüm çırağı! Vehşilere el, benimle yağı!”- deyen Leylinin onu kınaması bunu gösterir (Füzuli, 1977: 152). Mecnun atasının kınaklarına da biganekalır:

Ger ğafil idin, ol indi akıl,

Sehralare düşme, gezme ğafil!

Vehşiler ile nedir bu birlik?

İnsan ilehoş deyilmi dirlik?

Vehşi ile vehşi, teyr ile teyr,

Hemcins ile hoşdur eylemek seyr... (Füzuli, 1977: 120)

Haksızlığa düşer olmuş Mecnunu heyvanlar daha yahşi “anlayır”, onun derdini “öz derdleri bilirler”:

Vehşiler içinde ol giriftar
Bu derd ilekıldı nalevü zar,
Kefğane getirdi marü muri,
Ağlatdı vühuşi, hem tüyuri (Füzuli, 1977: 108)

Ümumiyyetle, M.Füzuli bu eserinde Mecnunu düşüdüyü çetinliklerinden hilas etmek, çekdiyi derdi yüngülleşdirmek için yeni mühitde heyat tarzını vehşi heyvanlarla birge tesvir etmiş, bununla da canlı tebiyete pozitif münasebet formalaşdırma bilmişdir. N.Gencevinin “Leylinin kebrü üzerinde Mecnunun ölmesi” sehnesinde heyvanların, Mecnunu ölerken bele, onu tek burahmamaları vehşi tebiyetkarşı insanda mehebbet yaradır:

Kebrin üzerinde bir böyük deste,
Vehşi dayanmışdı gözü yol üste.
Yuva düzeltmişdi orda heyvanlar...
...Vehşiler bahırdı keşik çekerek (Nizami, 2004: 264).

Ağac üzerindehetti oyma ustası Seyfeddin Mensimoğlunun M.Füzuliye hesr etdiyi“Leyli-Mecnun” adlı senet eserinde tebiyet-insan münasebetleri daha kabarık verilmiş. Bele ki, Mecnunun ölümünden sarsılan vehşi heyvanlar onun kebrü üzerinde nale çekir, feryad koparır, göz yaş tökürler (Metafora, 2011; Mensimoğlu, 2014). M.Füzulinin kehremanları derdlerini yüngülleşdirmek için etraf mühit amillerine, o cümleden dağa, çırağa-şama (ışık menasında), sebaya (yel, külek), aya, gāzele (ceyran), kebutere (göyerçin), pervaneye (kepenek), gülzara (güllük, çemenlik), ebre (bulud), nakeye (deve) müraciet edirler (Füzuli, 1977). Şairin “Söhbətül-esmar” poemasında meyvelerin bioloji ve tibbi hüsusiyyetlerinden, onların insan orkanizmine tesirinden danışılır. Eser ibretamiz ve nesihetli sözlerle zengin olduğuna göre, insan ekolojiyasına aid fikirler poemada esas yerlerden birini tutur (Füzuli, 2005: 263-274).

Molla Penah Vakifin (XVIII esr) şeirlerinde canlı tebiyet nümunelerinden teşbeh kimi istifade edilmiş. Bu, şairin tebiyet hakkında hansı melumatlara malik olduğunu gösterir, ehalideetraf mühit hakkında müeyyen tesevvür yaradır; ”ahu gözlüm”, ”saçları reyhan kohulu”, “nergiz kurban olsun”, “yanağı lale”, “endamı nesrin”, “maral bahışlı”, “şümşad budaklı”, “serv boylu”, “kırğı başlı”, “tavus bezeklim”, “benefşe

muylum”, “şahmar teki” ve s (Vakif, 2005).Bu cür nûmuneler aynı zamanda şairin tebiye bahisini eks etdirir.

Kasım Bey Zakirin (XVIII-XIX esr) edebi yaratıcılığında tebiye-insan münasebetlerine daha çok satirik şiirlerinde rast geliriz. O, bu üsulla cemiyetteki nekativ halları allekorik obrazların (bitki ve hayvanların) dili ile pslemiş, onların bioloji hüsusiyyetlerini vermiştir.

K.B.Zakir “Ahu, karga ve kseyen”, “Sedakətli dost hakkında”, “Aslan, kurd ve çakkal”, “Hain yoldaş hakkında”, “Tülkü ve şir”, “Deve ve eşek” kimi temsillerinde, koşma ve geraylılarında, menzum hekayelerinde ve meişet şiirlerinde, diğer yaratıcılık nûmunelerinde etraf mühite münasebetini bildirmiş, allekorik obrazlar vasitesile tebiye ve insan hakkında fikirlerini söylemiştir (Zakir, 2004).

Abbaskulu Ağa Bakıhanov (XVIII-XIX esr) “Kainatın sırları” eserinde Yer in veziyeti, onun Güneş etrafında fırlanması, Kainatın kuruluşu, sema cisimlerinin yaranması ve mehv olması, göydeki “ağ lekeler”, “sabik ulduzlar toplusu”, “hereketin labüdlüyü” ve s. hakkında mülahizelerini söyleyir. “Esarül-Meleküt”ün (Kainatın sırları) ikinci feslinde keyd edir ki, “Güneş nur menbeyidir. Yer in nur alması için onun etrafında fırlanması labüddür” (Bakıhanov, 1985: 13). A.Bakıhanovun fikrinde, “Bir halda ki, Güneş in merkez olması sübut edilmiştir, onda Yer in Güneş etrafında fırlanması labüddür. Eks halda, Yer küresinin Güneşe keder olan hissesinde daim gündüz ve yay, o biri tarafında ise gece vekış olardı”. Burdan görünür ki, A.Bakıhanov tekce astronomiya ve coğrafıya deyil, bioloji kanuna uygunluklar hakkında da biliye malik olub. Bele ki, heyat için vacib olan ışık ve canlı orkanizmlerin heyatında mühüm ehemmiyet kesb eden fesil növbeleşmesi barede melumat verir. O, tebiye elmleri ile hüsusi maraklanmışdır: “Tebiyat elmlerinin tecrübelerinden aydın olmuşdur ki, Güneş şüasının özünün istiliyi yohdur, lakin onun sayesinde cisimlerde istilik emele gelir. Ehtimal olunur ki, Güneş efirde ışıklanan bir şeyleehate olunmuş karanlık bir cisimdir. Tebiyat alimlerinin müeyyen etdiyiine göre, bu, son derece seyrek hava növü olarak, bütün Yer atmosferini doldurmuşdur” (Bakıhanov, 1985: 13). A.Bakıhanova göre, bütün cisimler ve göyler dörd ünsürden - hava, od, torpak ve suyun katışığından ibaretdir. Keyd etmek lazımdır ki, canlı alemin dörd ünsürden başlanğıc götürmesi fikri A.Bakıhanova keder de klasik aşık ve şairlerin, filosofların yaratıcılıklarında öz eksini tapmıştır.

A.Bakıhanov etraf mühitemünasebetini uşaklar üçün yazdığı allekorik şeirlər vasitəsilə də bildirib. “Tülkü vekoyun”, “Kurd və ilbiz”, “Yersiz iftihar”, “Eşşək və bülbül” kimi təmsillərində, o, bir tərəfdən ictimai problemlərə tohundur, digər tərəfdən bezi heyvan və bitkilərin hüsusiyyətlərini açır. Şair rübai, kezel, keside, mesnevi, müstəzad, menzum hekayətlər, mühəmməs, o cümlədən “Müşkatül-Enver” əsərində etraf mühitə, təbiətə aid çohlu qiymətli fikirlər söyləyib (Bakıhanov, 2005: 131-180). Professor M.Sultanov şairin yaradıcılığında bu məsələyə tohunarkən haklı olaraq, Bakıhanov “təbiəti sadəcə təsvir etməmiş, onun canlı, real lövhəsini yaratmışdır” kənaətinə gəlir (Bakıhanov, 2005: 131-180). “Bahar vəhezan” adlı kəsidesində canlıların heyatında baş verən mövsüm dəyişikliklərinin canlı təsviri bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir:

Geldi kış leşkəri, ah bağları viran etdi,

Tökdü gül paltarını, her kolu üryan etdi (Bakıhanov, 2004: 381).

Professor İ.Rüstəmov isə E.Ehmedova istinadən keyd edir ki, A.Bakıhanovun dövründə azərbaycanlılardan heç də hamı Yer kürəsi, onun səthi, faunası, florası, faydalı kazıntıları, əhalisi bərdə elmi biliklərə sahib deyildi. Öz həmvətənlərini bu biliklərlə bəhdələndirməkdə Bakıhanov ilk təşəbbüsçülərdən sayıla bilər (Rüstəmov, 1981: 42).

Filosof-dramaturk *Mirzə Fətəli Ahundzadə (XIX əsr)* təbiətşünaslığa daha elmi yanaşmışdır. Onun etraf mühitemünasebeti “Kəmalüddövlə məktubları” traktında aydın görünür: “Filosof ələ bir şəhəsdən ibarətdir ki, nəzəri elmlərdə kəmil olar və bütün şeylərin hikmətinin səbəbini təbiətin qanunlarına uyğun olaraq təyin edər” (Ahundzadə, 2005: 19-136). Ahundova görə, təbiət hadisələri real prosedirdir və öz-özünün səbəbidir. Professor Mireli Ahundov təbiət elmləri sahəsində onun mövkeyinə hüsusi diqqət yetirərək yazırdı: “M.F.Ahundzadə zəmanəsinin botanika, zoologiya, anatomiya, fiziologiya, gigiyena, psixologiya, təbabət, astronomiya kimi təbiətşünaslıq elmləri sahəsində bir filosof kimi zəruri biliklərə malik olmuşdur” (Ahundov, 1990: 152). Onun yalnız fəlsəfi düşüncələrində deyil, bədii yardımçılığında da etraf mühitə münasebət bəhdimindən maraklı fikirlər vardır. “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında M.F.Ahundzadə bitki sistematikasının banilərindən olan Karl Linney, ələce də Turnefort haqqında məlumat verir. Sistematika elminin nəzəri və praktik əhəmiyyətindən söhbət açır. O, Müsyö Jordanın dili ilə Kərabəgdə nadir bitki növlərinin olmasından, onların təbiətdəki faydasından danışırdı. Yazıçı gənc Şahbaz bəhdin ələmə həvesini, ələmə

saygısını, tebiyeti öğrenmeye büyük marak göstermesini hüsusi keyd edir (Ahundzade, 2005: 45-68).Şübhesiz, bu, filosof-dramaturkun Azerbaycanda tebiet elmlerinin inkişafını görmek arzusundan ireli gelirdi. Çağdaş Azerbaycan Respublikasında hemin problem öz hellini tapıb.

İnsanın gigiyenası ve antisanitariya şeraitine nezer salan M.F.Ahundzade, halk içerisinde zererli adet kimi hamamlardakı hövuzda hamının çimmesini elmi şekilde tenkid edir. Hemin mesele bu gün de aktualdır. Buna çimerliklerde, hovuzlarda aynı zamanda çohlu adamın çimmeyini misal göstermek olar.

Eybecer doğulma (anomaliya) hallarını M.F.Ahundzade rüşeymin inkişafında tebiî sebebler neticesinde baş veren hadise kimi kiymetlendirir. “Tebii sebebler” dedikde, mühtelif ekoloji faktorların tesiri neticesinde irsiyyet aparatında yaranan struktur deyişilmeleri (hromosom abberasiyalari) nezerde tutulur (Ahundov, 1990: 154-155). O dövürde meseleye bu şekilde yanaşmak yüksek elmi bilik teledir. Ümumiyyetle, M.F.Ahundzadnin bir klasik yaradıcı kimi tebiet elmlerinin inkişafında büyük rolu olmuşdur.

Hurşud Banu Natevanın (XIX esr) yaradıcılığında da tebietemünasebet ve insan ekologiyanasına aid maraklı fikirler var. Şairenin yaşayıb-yaratdığı Karabağ bölgesi biomühteliflik cehtden zengin olduğu için yardımcılığına güçlü tesir göstermiş, etraf mühite münasebetde şaireye kiymetli material vermişdir. O, şahsi heyatında baş veren hadiseleri mühtelif janrlarda yazdığı şeirler vasitesile tebietin hallarına, mövsüm deyişikliklerine benzetmiş, canlı ve cansız tebietden eserlerinde nümuneler getirmişdir(Natevan, 2005).

Seyid Ezim Şirvaninin (XIX esr) bedii yaradıcılığında etraf mühitemünasebet şairin tebiet görüşleri şeklinde dikketi celb edir. Bele ki, onun “Rebül-etlaf” (“Uşakların fesli”) eserinde, o cümleden ”Ayı ve siçan”, “Horuz ve çakkal”, “Kaz ve durna”, “Aslan ve iki öküz”, “Köpöye ehsan” ve s. temsillerinde, menzum hekayelerinde insanın ekologiyanası ile bağılı düşündürücü fikirlerle rastlaşırık. Şairin“Bahariyye” mesnevisinde yazın gelişi ileelakedar tebietin oyanması ve canlıların feallaşması hüsusi bir hal kimi real tesvir edilmişdir (Şirvani, 2004).

Seyid Ezim Şirvani “Oğluma nesihet” şeirinde var-dövlletin esasında ağıln, tefekkürün dayandığını bildirir. Maddi servetden önce insan amiline dikket yetirmeyin vacibliyini nezere çatdırır:

Eger olsaydı ekl ile dövlet,
Olan ekli tapardı bes izzet.
Dövlet olsaydı ger ferasetle,
Niye nadan olurdu dövletle? (Şirvani, 2004: 104)

Keyd etmek lazımdır ki, S.E.Şirvani XIX esrin II yarısında maarifçilik fealiyyeti ile de meşğul olub; bir müddet Şamahı şehesinde açılmış mektebde müellmlik edib. Bu dövrdə o, tehsili millileşdirmek meksedile orta mekteb şagirdleri üçün “Rebül-etfal”, “Tacül kütub”, “Ehvali-enbiya” kimi terbiyevi ehemiyet daşıyan kitablar yazıb. S.E.Şirvaninin yaradıcılık fealiyyeti hem de, bu bahımdan Azərbaycanın derslikiyazma ve pedokogika tarihi üçün de faydalıdır.

Sonuç

Azərbaycanda etraf mühitin korunmasının elmi esalarına keder, onun tarihiliyi mühtelif senet növləri ve şifahi halak yaradıcılığı ile beraber, yazılı edebiyat nümunelerinde deeks olunduğu müeyyen edilmişdir.

Tebietin korunmasına hidmet eden yasakalayıcı kanun vekerarların mövcud olmadığı orta eslerdeklasik şair ve yazıçıların yaradıcılığında bedii sözün gücünden istifade olunması bir çoh bitki ve heyvan növlərinin kökünün kesilmesinin karşısını almışdır.

Bedii edebiyatda mövcud olan ekoloji aspektlerin, o cümleden bitki ve heyvanların milli adlarının dekikleşdirilb genc neslin ekoloji terbiyesi veetraf mühitin korunması meksedile tdris vesaitlerine dahil edilmesi faydalı ola biler.

Klassik bedii söz ustalarının eserlerinde adı çekilen, lakin antropogen tesirler neticesinde sıradan çıhmış növlərin görk menbeyi kimi öyrenilmesinin ehemiyeti vardır.

Etraf mühite münasebet meselelerini araşdırarken birçoh müasir bitki ve heyvan növlərinin adlarının doğru olduğu müeyyen olunmuşdur.

Kaynakça

Abdulla B., BabazadeK., Memmedli E., *Azerbaycan Bayatları*, Bakı: XXI-YNE, 2004

Ahundov M.A., *Zamanı Kabaklayanlar*, Bakı: Azərneşr, 1990

Ahundov M.A., İsmayılov A.S., *Tekamül Telimi*, Bakı: Maarif, 1989

Araslı H., *İmadeddin Nesimi. Heyatı ve Yaradıcılığı*, Bakı:Azərneşr, 1972, 74 s.

Araslı H., Füzuli M. *Leyli ve Mecnun*, Bakı: Genclik, 1977

Araslı H., Füzuli M.*Eserleri. Altı Cildde. II C.* Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Araslı H., Füzuli M.,*Eserleri. Altı Cildde. V C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Araslı H., Nesimi İ. *Seçilmiş Eserleri. İki Cildde. I C.* Bakı: Lider, 2004

Araslı H., Vakif M.P.*Eserleri.* Bakı: Şerk-Kerb, 2004

Bekdeli K., Tebrizi K., *Divan*, Bakı: Azerb.EA-nın neşri, 1967

Budakov B.E., *Tebiet ve Poeziya*, Bakı: Elm, 1992.

Dirili Y.,“Nizami Gencevinin Ekoloji Dünyagörüşü”, *Kaspi Kezeti*, Bakı, 2007, № 116 (1582)

Kazımov K., Kurbanı.*Eserleri*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Kehremanov C., *Azerbaycan Klassik Edebiyyatından Seçmeler. Üç cildde. II C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2007

Kehremanov C., *Azerbaycan Klassik Edebiyyatından Seçmeler. Üç cildde. III C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2007

Rüstemov İ., A.A. *Bakıhanov*, Bakı: Bilik, 1981

Rüstemov S., Şirvani S.E. *Seçilmiş Eserleri. Üç cildde. III C.* Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005

Rza H., Şaik A., Gencevi N., *Lirika. Sırlar Hezinesi. Şerefname.* Dünya edebiyatı kitabhanası. 100 cildde. 16 c. Bakı: Yazıçı, 1988

Memmedzade H.,Ahundzade M.F.,*Eserleri. Üç Cildde. II C.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Mirehmedov E., Hanbabayev S., *Azerbaycan Klassik Edebiyyatından Seçmeler. Üç Cildde. I c.*, Bakı: Şerk-Kerb, 2007

Mahmudov Y.M., "Avestada Etraf Mühite Münasibet", *Azərbaycan Halk Cümhuriyyətinin 83-cü İldönümünə Həsər Olunmuş Respublika Elmi Konfransının Materialları*, Bakı: Ağridağ, 2001, S. 86-88

Mahmudov Y.M., "İslam Dinində Etraf Mühite Münasibetin Bezi Meseleləri", *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Felsefə Kafedrasının Təşkil Etdiyi Aspirant və Dissertantların Elmi-Praktik Konfransının Materialları*, Bakı: Borçalı, 2002, S.104-105

Mahmudov Y., "Halk Mifologiyasında Ekoloji Fikirler", *Kelam Jurnalı*, Bakı, 2002, № 4, S. 43-45

Mahmudov Y., "Bilkamıs Dastanında Tebiet-İnsan Münasibetləri", *Kelam Jurnalı*, Bakı, 2003, № 9, S. 29-32

Mahmudov Y., "Kuran ve Ekologiya", *Kelam» Jurnalı*, Bakı, 2004, № 4, S. 42-44

Mahmudov Y.M., "Orhon-Yenisey Abidelerinde Ekoloji Fikirler", *"Biologiyada İnkişaf və Müasirlik" Mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları (28-29 aprel)*. Bakı, BDU, 2004, S.178- 179

Mahmudov Y.M., "Kedim Senet Nümunelerinde Zooloji Obyektlərə Münasibet" // *Azərbaycan Zooloklar Cemiyətinin Eserləri. I C.*, Bakı: Elm, 2008, S.736-730

Mahmudov Y.M., "Azərbaycan Folklorunda Tebiet və Etraf Mühitin Korunması Meseleləri", *Asia Minor Studies (Uluslararası Hakemli Sosial Bilimler Dergisi)* // Kilis 7 Aralık Üniversitesi Edebiyyat Fakültesi Tarih Bölümü. C. 2, S.4, KİLİS, Temmuz 2014, S.157-186

Mahmudov Y.M., Memmedov A.T., "Azərbaycan Folklorunda Ovçuluğun Etraf Mühite Tesiri Tarihine Dair" // *Pedoloji Universitet Heberləri*. Bakı: ADPU, 2014, S.89-94

Metafora. *Çoban Bulağından Başlanan Yol. Regionların İnkişafı İctimai Birliyin Hüsusi Layihəsi*, Bakı: Şerk-Kerb, 2011

Mensimoğlu S., *Deyimlerim...Duyumlarım...Düyünlerim*. Bakı: Yeni Polikrafist, 2014

Memmedov K., Zakir K.B., *Seçilmiş Eserləri*, Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005

Mustafayev K.T., *Ekologiyadan Konspekt*, Bakı: Şerk-Kerb, 1993

Mustafayev K.T., Dirili (Mahmudov)Y.,«Kitabi-DedeKorkud Eposunda Etraf Mühite Münasibet” // *Bakı Universitetinin Heberleri (Tebiet Elmleri Seriyası)* Bakı: Bakı Universiteti, 2003, №1, S. 73-81

Seferli E., Yusifli H., Hetai Ş.İ.,*Eserleri*, Bakı: Şerk-Kerb, 2005

Sultanov M.,Hakani Ş., *Seçilmiş Eserleri*, Bakı: Lider, 2004.

Sultanov M., Bakıhanov A.A., *Seçilmiş Eserleri*, Bakı: AVRASIYA PRESS, 2005

Sultanov M., Natevan H.B, *Eserleri*, Bakı: Lider, 2004

YusifliH.,Gencevi N., *Yeddi Gözel*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H.,Gencevi N., *Leyli ve Mecnun*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H., Gencevi N., *Sirler Hezinesi*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H.,Gencevi N., *İsgendername. İkbalname*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H., Gencevi M., *Rübailer*, Bakı: Lider, 2004

Yusifli H., Marağalı E., *Cami-Cem*, Bakı: Lider 2004